

Жусупова М.М.

**ТӨРӨКУЛ АЙТМАТОВ - КООМДУК-САЯСИЙ ЖАНА
МАМЛЕКЕТТИК ИШМЕР**

(Ата-теги, таалим-тарбиясы жана билим алуусу)

Жусупова М.М.

**ТОРОКУЛ АЙТМАТОВ – ОБЩЕСТВЕННЫЙ, ПОЛИТИЧЕСКИЙ И
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ**

(происхождение, воспитание и образование)

M.M. Jusupova

**TOROKUL AITMATOV- SOCIAL, POLITICAL AND GOVERNMENT
WORKER (origin, upbringing and education)**

УДК: 947.1

Бул макалада доорубузду планетардык залкар жазуучу Чыңгыз Айтматовдун атасы Төрөкул Айтматовдун ата-теги, таалим-тарбиясы жана анын билим алуусу жөнүндө берилди. Макалада ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы ата мекени үчүн өз жанын аябаган, мыкты инсандарынын бири Төрөкул Айтматовдун өмүрүндөгү коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердүүлүгүнө түзүлгөн өбөлгөлөрдү иштөөгө аракет жасалды. Бирок тилекке каршы анын өмүрү, коомдук-саясий ишмердиги өтө жооптуу жана кооптуу мезгилге туура келген. Жооптуу болгону улуттук автономия тибиндеги мамлекетти түзүүгө киришкен. Ар кандай жооптуу кызматтарда иштегендигине байланыштуу Т.Айтматов тайманбастан элдин жүгүн көтөргөн. Ал эми кооптуусу - болгон күчүн советтик коомду курууга арнап, аягында бейкүнөө репрессиянын курмандыгына айланган инсандардын катарында Т.Айтматовдун да болгону өкүнүчтүү.

Негизги сөздөр: Т.Айтматов, ишмердүүлүк, улуттук мамлекет, ата-теги, билим, тарбия.

В данной статье говорится о родословии, воспитании и об образовании Торокула Айтматова, отца великого писателя нашей эпохи, который имеет планетарное значение Ч.Айтматова. В статье сделана попытка в исследовании предпосылок государственной и общественно-политической деятельности одного из выдающихся личностей, который не пожалел собственную жизнь ради блага своей Родины в 20-30 годов ХХ века Торокула Айтматова. К сожалению, его жизнь и общественно-политическая деятельность совпали с очень ответственным и опасным временем. Ответственным потому, что он принимал участие в создании национального автономного типа государства. В связи с тем, что работал на разных должностях власти, Т.Айтматов смело нес бремя народа. Опасным, страшным – огорчительно то, что, посвятив свою жизнь в становлении советского общества, Т. Айтматов оказался наряду с личностями невинных жертв репрессии.

Ключевые слова: Т.Айтматов, деятельность, национальная государственность, происхождение, образование, воспитание.

In this article it is told about a genealogy, education and about education of Torokul Aitmatov, the father of planetary value of the great writer of our era Ch. Aitmatov. In her the attempt in a research of prerequisites of the state and social and political activity of one of outstanding persons who hasn't regretted own life for the sake of the benefit of the Homeland in

20-30 years of the 20th century of Torokul Aitmatov is made. Unfortunately, his life and social and political activity have coincided with very responsible and dangerous time. Responsible because he took part in creation of national autonomous type of the state. Because worked at different positions of the power, T.Aitmatov safely bore a people burden. T.Aitmatov has appeared along with persons of the innocent victims of repression having devoted the life in formation of the Soviet society.

Key words: T.Aitmatov, activity, national statehood, of origin, knowledge, education.

ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы ата мекенин эркиндиги үчүн күрөшкөн инсандарынын бири Төрөкул Айтматов экендиги баарыбызга маалым. Бирок тилекке каршы анын өмүрү, коомдук-саясий ишмердиги өтө жооптуу жана кооптуу мезгилге туура келген. Жооптуу болгону кыргыз эли мамлекеттүүлүгүнөн ажырагандан кыйла кылымдан кийин Совет мамлекетинин алкагында кайрадан улуттук автономия тибиндеги мамлекетти түзүүгө киришкен, ирилешкен чарбаларды-колхоз, совхоздорду уюштуруу, өнөр жай жана маданий курулушу жаңыдан кулач жайып бара жаткан эле. Ар кандай жооптуу кызматтарда иштегендигине байланыштуу Т.Айтматов тайманбастан элдин жүгүн көтөргөн. Ал эми кооптуусу - өлкөдө өкүм-зордукчул бийлиги күчөп отуруп, тоталитардык система калыптанып, партиянын саясатына, революциянын ишине жан дили менен берилип, болгон күчүн советтик коомду курууга арнашып, аягында бейкүнөө репрессиянын курмандыгына айланган инсандардын катарында Т.Айтматов да бар эле.

Төрөкул Айтматов Талас жергесинде 1903-жылы төрөлгөн. Ал учурда жергиликтүү калк Россия империясынын колониалдык үстөмдүгү орногондон кийин уюшулган Түркстан генерал-губернаторлугунун курамындагы Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата (азыркы Тараз) уездине карачу.

Жети-Суу областына караштуу Токмок уездинин адепки начальниги майор Г.С. Загрязскийдин жазганына караганда небактан бери Таласты жердеген жергиликтүү кыргыз уруулары кушчу, саруу, кы-

тай уруу-уруктары 1869-жылга карата үч болуштукту (волосту) түзүшкөн [1, 41-б.]. Ал эми «Сыр-Дарыя областынын 1885-жылкы абалы тууралуу жалпы кабар (обзор)» боюнча, Олуя-Ата уездиндеги кыргыздар 6 болуштуктан туруп, жалпы саны 478000 кишиге жетиптир [2, 2-б.]. Колониалдык чиновник жана окумуштуу Н.А.Аристовдун пикирине ылайык, элди санаганда алардын ар бир түтүнү орточо 5 эркек менен ургаачыдан тураары эске алынып, бул сан 9560 түтүндү түзгөн. Анын ичинен 3000 түтүн 1864-1867-жж. Ашпарадан аркы Чүйдүн этеги менен Таластын башына оогон солтодор (талкан уругу) боло турган. Калганы сол канатка кирүүчү (6560 түтүн) кушчу, саруу, кытай, мундуз ж.б. эле [3, 530-б.].

Төрөкул Айтматовдун ата-бабасы кытай уруусунун Шекер уругунан чыкканы маалым. Алардын түпкү атасы санжыра боюнча болжолу XV кылымда жашап өткөн Кытай баатыр болгон [4, 157-б.]. Кытай уруусунун майда-чон уруктары 1908-жылкы статистикалык кабар боюнча Олуя-Ата уездинин Күркүрөө болуштугунун №1-14-айылдарында 1243 түтүн, 7137 жан, Наманган уездинин Чаткал болуштугунда 220 түтүн, 674 жан, Пишпек уездинин Батыш Сокулук болуштугунда 49 түтүн, 169 жан, Сарыбагыш болуштугунда 64 түтүн, 344 жан жашаган [5, 3-б.].

Төрөкул Айтматовдун туулуп өскөн эли-жери же кичи мекени тууралуу уулу Чыңгыз Айтматовдун Мекенге карата төмөнкү оюу терең мазмундуу жана маанилүү. «Ар бир адамдын өз мекени бар, - деп жазат алп жазуучу. Андан ары ал оюн мындайча улаган: «Мекен» деген сөз кыргызда ата-бабанын жери, туулуп-өскөн жери дегенди билдирет... Эгер мен... жер жөнүндө ойлончу болсом, сөзсүз аны өз айлым Шекердин образы аркылуу элестетээрим бышык. Анткени менин башатым-ушул Шекер. Ушул жерде аталарым жана бабаларым жашаган. Ушул жерде мен жарык дүйнөгө келип, турмуш тааныгам, өз тагдырымды тапкам. Ата Журт деп аталган тулуп-өскөн жердин тирлик тартиби, салт-санаасы, ыр, жомогу, жаратылышы, абасы-бүткүл турпаты **адамдын адам катары калыптанышында** жана өз тагдырына ээ болуусунда зор таасири бар экендигине бекем ишенемин» [6, 15-б.].

Андан ары Ч.Айтматов ата-бабаларына сыймыктана буларга токтолуптур: «Менин атам-Төрөкул, Төрөкулдун атасы-Айтмат, Айтматтын атасы - Кимбилди, Кимбилдинин атасы-Кончу жок...деп отуруп биздин тукумдун башы - Шекердин өзүнө чейин санай берүүгө болот» [7, 15-б.]. Дал ошол Шекер айылында Төрөкул Айтматов жарык дүйнөгө келген. Анын 1924-жылы 11-декабрда өз колу менен жазган автобиографиясында бул жөнүндө мындайча кыскача кабар бар: «Мен Төрөкул Айтматов, Сыр-Дарыя областына караштуу Олуя-Ата уездиндеги Күркүрөө болуштугунун №5-айылынын жараны

(гражданини) 1904-ж. (1903-ж.) туулгам. Атамдын кесиби мал багуу, 10 жашка келгенге чейин анын колунда болдум, андан соң орус-тузем мектебине кирдим» [8, 3-4-бб.]. Ал кездеги Күркүрөө болуштугуна караган аймакта азыркы учурда Талас облусунун Кара-Буура району жайгашкан. Ал эми №5-айылдын ордунда XX к. 20-жылдарында пайда болгон Шекер айылы көркөмдүү калдайган чоң кыштакка айланды.

Айрым тарыхый маалыматтарга караганда, Т.Айтматов адегенде 1912-1914-жж. (1913-жж.) айылдагы мусулман мектебинен башталгыч билим алат [9, 9-б.]. Анын атасы өзү өмүр баянында баса белгилегендей, негизинен мал чарбачылыгы менен жан баккан кадимки көчмөн кыргыздардын бири эле. Бирок ал башка агаин-тууган айылдаштарынан ар түркүн өнөрдү, арабча жаза билгендиги, мээнеткечтиги менен айырмаланып, үй-бүлөсүнө жетишерлик мал-мүлкү болгондуктан тың жашачу. Айтмат Кимбилди уулу эрки бекем эмгекчил, демилгелүү иштерман ишкер киши болгон.

Ошондой эле Кимбилди уулу Айтмат өз заманына жараша билимдүү, арапча кат тааныган адам эле. Ал агаин-туугандарынын, жердештеринин жардамы менен Олуя-Атадагы медреседе окуп, сабатсыздыгын жоюуга жетишкен. Аны жакшы билгендердин айтканына караганда Айтмат кийим бычканды, тиккенди билген мыкты бычмачы-тикмечи уз, ээр чапкан, комуз ж.б. жасаган колунан көөрү төгүлгөн чоң уста, алтын, күмүштөн, жезден ар түркүн кооз буюмдарды жасай алган зергер киши болчу. Аймактагы кыргыздардын арасынан биринчи болуп «Зингер» маркасындагы кийим тигүүчү кол машинесин сатып алып кийим тиккен жана кыздарына тикмечилик өнөрдү үйрөткөн. Ушундан улам айылдаштары, алыс-жакындагы тааныштары аны «тикмечи Айтмат» деп атап ылакап атка конгон [10, 9-б.].

Төрөкулдун атасы Айтмат жөнүндө Шекер айылындагы аксакалдар: «Айтмат дагы, Биримкул дагы Шекер айылындагы өз оокаттарына тың, өздөрүнө жетерлик малы бар, экөө тең комузду жакшы чертишкен деп эскеришип жүрүшөт. Айтмат билим алууга кызыгып, орус тилин үйрөнгөн. Устачылык жагдайы барлыгынан Олуя Ата мектебине барып балдарга кол эмгегинен сабак берген. Жеке эле Төрөкулду окутпастан, Алымкулду, Өзүбекти, (агасы Биримкулдун балдары), Рыскулбекти, ал тургай Гулайымды дагы окуткан (Айтматтын кичүү уулу менен кичүү кызы) дешет [11, 128-б.].

Айылдын тургундары буудай, арпа тартуу үчүн алыс барып, тартып келишчү. Элдин камын ойлошуп Айтмат агасы Биримкул менен бирдикте 1913-ж. мал-мүлкүн сатып андан түшкөн каражатты-бар байлыгын сарптап Күркүрөөдөн дөңсөөгө арык тартып бир чоң кулак суу чыгарып, орус ортокторуна тегирмен курдурушкан [12, 14-б.].

Бул жөнүндө небереси Чыңгыз Айтматов учурунда мындай деп жазган: «Чоң атам агасы Биримкул экөө колундагы бардык байлыгын ортого коюп, тегирмен курууга жумшашат. Жай бою эки үй-бүлө баш көтөрбөй Күркүрөөдөн тегирменге суу келчү арыкты казып чыгышат (азыр анын болоор болбос изи калган). Дубалын көтөрүшөт, үстүн жабышат. Бир жылдан сонннтегирмен ишке киришет» [13,5-б.].

Тилекке каршы жарым жылдан ашык убакыт Күркүрөөнүн суусуна күнүгө күпүлдөп иштеп жаткан тегирмен 1913-ж. тегирмен өрттөнүп кетет.

Чыңгыз Айтматов ошол чоң энеси Айымкан жөнүндө: «Аябагандай жылдыздуу, акылдуу, айыл ичинде кадыр-баркы арткан чоң энем, мен үчүн жомок кенчи, ыр байлыгы, улама сөздүн булагы болгон. Ал кишинин аркасы менен көргөн акындык өнөрлөрү менин балалык чагымдын көөнөрбөс көркү болду» [14.9] деп эскерет. Төрөкулдун карындашы Гүлайымдын айтканы боюнча «бардык көрөңгөнүн башаты энеси Айымкан болгон» экен. Аялы «Айымкан менен улуу кызы ашкан уз Айымкулдун аты менен Айтматтын үй-бүлөсү атак-даңкка жетишкен» [15, 9-б.].

Күтүүсүздөн кырсыкка кабылып тегирмени өрттөнүп кетип болгон мал-мүлкүнөн айрылган 1913-жылы Айтмат жанына тун уулу Төрөкулду эрчитип Маймак станциясына жакын темир жол курулушуна жөнөйт. Мында ата-бала Түркстан-Сибирь темир жолунун бир бутагы-Маймак станциясына таппаш «Тешкен-тоону» курууга, андан тышкары бир нече бекеттерди курууга катышкан. Зээндүү бала Төрөкул бүткүл дитин коюп далалат кылуудан талбагандыгын аркасында орус тилинде сүйлөгөндү өтө тез өздөштүрүп, жазганды да үйрөнүп алган. 1915-ж. Айтмат уулун Олуя-Атадагы орус-тузем мектебине киргизет.

1904-жылы Кара-Буурада (Александровское), Үр-Маралда (Талас-Дмитриевское) ушул сыяктуу мектептер ачылган. Орус-тузем мектептеринде (эки класстуу) араб тамгасы-сабаттуулугу менен ислам дининин негиздеринен тышкары орус тили, арифметика, тарых, география жана табият таануу сабактары окутулчу. Т.Айтматов Олуя-Атадагы эки класстуу (2,5 жылдык) орус-тузем мектебинен окуганы белгилүү. Аталган мектепти Айтматтын эски досу, Кең-Аралдык (азыркы Бакай-Ата районундагы) Абжалбек Чолпонкулов жетектөөчү экен. Анын өтүнүчү боюнча Айтмат дагы мектепте калып окуучуларга кол өнөрчүлүгүн үйрөтүүчү эмгек сабагынан мугалим болуп орношот. Анын үстүнө ал арабча жазып, окуган сабаттуу адам болгон. 1917-жылы Төрөкул орус-тузем мектебин аяктаганда Айтмат кайра Шекерге үй-бүлөсүнө кайтууга туура келет.

Т.Айтматов билимин андан ары улантуу максатында 1917-жылдын күзүндө ошол эле калаадагы бирдиктүү эмгек мектебинин биринчи баскычынан

окуй баштайт. Аны 1919-ж. аяктагандан кийин реалдык училищеге кирет. Мында сегиз ай окугандан кийин атасынын катуу ооруга чалдыгып каза болгонуна байланыштуу 1920-ж. Шекерге кетүүгө мажбур болот. Анткени атасынан кийинки эркек балдардын улуусу катары үй-бүлөнүн түйшүгү атанын керээзи боюнча анын мойнуна жүктөлгөн эле.

Т.Айтматовдун эмгек жолу 1920-1921-жылдары бир эле мезгилде эки кызматта-Күркүрөө ВРКнин катчысы жана Грозный кыштагынын (азыркы Аманбаев айылы) батрактар уюмунун катчысы болуп иштегенден башталат.

Т.Айтматов иште өз билимин, жөндөмүн көрсөткөндүгүнүн натыйжасында 1921-жылы комсомолдун Сыр-Дарыя областтык съездине Таластан делегат болуп Ташкент шаарына жөнөтүлөт. 1921-жылы Ташкенттеги советтик-партиялык мектепке окуп калат. Көп өтпөй Төрөкул Айтматов абдан аракетчилдиги, тырышкаактыгы үчүн аны алдыңкы окуучу катары Москвадагы Чыгыш эмгекчилеринин Коммунисттик Университетине окууга жөнөтүшөт. Бул жогорку окуу жайда ал 1921-жылдан 1924-жылга чейин 3,5 жыл окуган. РКП(б) БКнын Түркбюросунун мүчөсү Султан Сегизбаев жооптуу төрагалык кылган сыноо комиссиясынын сынагынан жакшы өткөндүгү үчүн Москвадагы Чыгыш элдеринин Коммунисттик Университетине окууга жолдомо алган экен.

Т.Айтматов Орто Азиялык студенттердин арасында үгүт-насыят иштерин ийгиликтүү жүргүзүп, бир нече ирет мактоого татыктуу болгон.

Т.Айтматов Москвадагы ЧЭКУде студент кезинде эле мыкты окугандыгы, коомдук иштерге активдүү катышкандыгы комсомолдук тапшырмаларды так аткаргандыгы жана үлгүлүү жүрүш-турушу үчүн ВКП(б)на кандидаттыкка кабыл алынган талашсыз. Ал эми 1925-жылы каттоо баракчасында партияга 1922-жылы кирген, партиялык уюмдагы абалы уюштуруучу; агитатор-пропагандист деп көрсөткөн.

1922-жылдын октябрынан 1923-жылдын июнь айына чейин сабактан тышкары (кийин) убакытта Век заводунда байланыш боюнча иштейт.

1924-жылы январда РКСМдын Университеттик комитетинин мүчөлүгүнө шайланып, уюштуруу бөлүмүндө иштей баштаган. Ал эми ошол эле 1924-ж. жайында июнь-август айларында Түркфронттун Улуттук командалык мектебинде коом таануу сабагы боюнча окутуучу болуп эмгектенет

Макалада залкар жазуучу Чыңгыз Айтматовдун атасы Төрөкул Айтматовдун ата-теги, билим алуусу тууралуу аз да болсо ачууга аракет жасалды. Ата-бала кыргыз элинин ар тараптан өнүгүшүнө опол тоодой салымын кошушту десек жаңылышпайбыз. Алардын өмүр жолу жана ишмердүүлүгү жаштарга үлгү болот деген ишеничтебиз.

Адабияттар:

1. «Туркестанские ведомости» газетасы, 1874-жыл, №41.
2. «Обзор Сыр-Дарьинской области за 1885 год». - СПб., 1886. Смирнов Е.Т. Сыр-Дарьинская область: Описание, составленное по официальным источникам. - СПб., 1887.
3. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. - Б.: Илим, 2001. Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен // Отв. ред. акад. В.М. Плоских. - Б.: Илим, 2003.
4. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I. - М.: Наука, 1973. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. - Б.: Кыргызстан, 1995. Закиров С. Кыргыз санжырасы. - Б.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1996.
5. Айтматов Ч. Менин Мекеним // Төрөкул Айтматов. - Б.: Илим, 1993.
6. Айтматов Ч. Статьи, выступления, диалоги, интервью. - М., 1988.
7. Айтматов Ч. Статьи, выступления, диалоги, интервью. - М., 1988.
8. КР СДБМА. - Ф. 10, оп. 15, 99-иш.
9. КР СДБМА. - Ф. 10, оп. 15, 9-барак.
10. КР СДБМА. - Ф. 10, оп. 15, 9-барак.
11. Абдукеримов Б. Элдин уулу. // Т.Айтматов. - Б.: Илим, 1993.
12. КР СДБМА. Ф. 10, оп. 15, 99-иш, 14-барак.
13. КР СДБМА. Ф. 10, оп. 15, 99-иш, 5-барак.
14. КР СДБМА. Ф. 10, оп. 15, 99-иш, 4, 5, 30, 33-барактар, 100-иш, 9-барак.
15. КР СДБМА. Ф. 10, оп. 15, 99-иш, 4, 5, 30, 33-барактар, 100-иш, 9-барак.

Рецензент: к.и.н., доцент Конокбаев Р.Т.